

'HOE KOMEN WE IN GODSNAAM VAN DIE ROOIEN AF'

De rol van het CDA in de kabinetsformatie van 1977

M. Zonneveld

Er wordt tegenwoordig nauwelijks meer aan getwijfeld: de PvdA is de grote schuldige bij het mislukken van de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl in 1977. De socialisten zouden hun hand overspeeld hebben door zich in de formatie keihard tegenover het nieuw gevormde CDA op te stellen. De christen-democraten werden daarmee uiteindelijk in de armen van de liberalen gedreven. De voormalig CDA-beleidsmedewerker J.P. van Rijswijk verwoordde in zijn in 1992 verschenen boek *Repeterende breuken* nog eens de gangbare visie. Hij heeft er vele uitroepetekens voor nodig om vijftien jaar na dato de ergernis over het gedram van de PvdA en met name haar leider J.M. den Uyl voldoende reliëf te geven. Van Rijswijk: 'Zoals wij nog zullen zien, is deze eigenschap Den Uyl in 1977 opgebroken, toen hij voor zijn partij de verkiezingen won, doch daarna de formatie door zijn óvervragen verloor.'¹

Dat de PvdA de schuld krijgt kan heel goed vanuit politieke overwegingen verklaard worden. Voor het CDA is het om begrijpelijke redenen aantrekkelijk de schuld bij de PvdA te leggen. De christen-democraten konden zich daarmee profileren als de redelijke partij in de onderhandelingen. Aan hen had het niet gelegen dat de formatie maar liefst 208 dagen had geduurd. Het CDA kon daarmee bovendien het verwijt van zich afschudden ondemocratisch te zijn. De uitslag van de verkiezingen werd immers vrij algemeen geïnterpreteerd als een uitspraak vóór voortzetting van het kabinet-Den Uyl. De PvdA haalde bij die verkiezingen een 'historische' zege van maar liefst tien zetels, nadat zij het premierschap van Den Uyl tot inzet van de stembusstrijd had gemaakt. Met 53 zetels in de Tweede Kamer werd de PvdA opnieuw de grootste partij. CDA en VVD haalden samen slechts een kleine meerderheid met 77 zetels.

Dat in PvdA-kring de schuld van de formatie bij het optreden van de eigen partij wordt gezocht, heeft veel te maken met het ingrijpende vernieuwingsdebat dat in die partij na 1982 (de val van het kabinet-Van Agt/Den Uyl) is begonnen. Daarbij is afgerekend met de erfenis van Nieuw Links en het belangrijkste strategische produkt dat deze radicale

stroming heeft voortgebracht: de polarisatiestrategie. De PvdA wilde immers bewerkstelligen dat het politieke bestel werd opgedeeld in een links en een rechts blok. Daartoe werden politieke tegenstellingen aangescherpt. Het trauma van de formatie is door de tegenstanders van Nieuw Links gebruikt om duidelijk te maken dat de PvdA de bakens moest verzetten, wilde ze ooit nog een natuurlijke regeringspartij worden.

De socioloog en voormalig PvdA-bestuurder B. Tromp is de meest geprofileerde vertegenwoordiger van deze anti-Nieuw-Links-stroming. Volgens Tromp was bovengenoemde strategie tot mislukken gedoemd. Een dergelijke strategie is alleen zinvol in een politiek systeem waarin het mogelijk is dat een partij of stroming een meerderheid haalt, zoals bij het Britse districtenstelsel.²

Voor de politicoloog Ph. van Praag is de formatie van 1977 het eindpunt van zijn dissertatie waarin de 'achtergronden en doelstellingen van de polarisatiestrategie' worden onderzocht. Hij legt de schuld van het mislukken van de formatie zonder veel reserve bij de sociaal-democraten: '...met name de door de PvdA sinds 1974 gevolgde strategie ten opzichte van het CDA, vormde de ultieme oorzaak van het echech'.³

Tromp en Van Praag slagen erin de vinger op een aantal zere plekken van de gevolgde PvdA-strategie te leggen. Toch is hun benadering onbevredigend, omdat het geen evenwichtig beeld geeft van de formatie van 1977. De opstelling en strategie van het CDA en de interne verhoudingen binnen deze in een fusieproces verkerende partij blijven nagenoeg buiten beeld. Het mislukken van de formatie van 1977 moet echter ook voor een groot deel bij de christen-democraten gezocht worden. De historicus Verkuil komt in zijn boek *Een positieve grondhouding* ook al tot deze conclusie. 'Er is meer reden het fiasco aan het CDA te wijten. Vooral de tegenstellingen tussen Andriessen en Aantjes en Aantjes' weigering minister te worden maakten een oplossing onmogelijk', schrijft Verkuil.⁴ Voorlopig staat hij met deze opvatting vrijwel alleen.

Helaas behandelt hij bovendien de formatie van 1977 te summier om het beeld te kunnen nuanceren dat de PvdA de grote boosdoener was. Het is daarom zinvol de stelling van Verkuil nader te onderzoeken. Dan blijkt inderdaad dat de interne rivaliteit een belangrijke belemmerende factor is geweest. Bovendien lijkt het zeer waarschijnlijk dat de weigering van W. Aantjes om tot het kabinet toe te treden, meer te maken heeft met de toen al circulerende geruchten over diens oorlogsverleden dan hij wil toegeven. Zijn weigering was in de slotfase van de formatie tussen PvdA en CDA van zeer grote betekenis. Afgezien van deze twee zaken zal hier worden ingegaan op de ontwikkeling van de politieke koers van het CDA en de gevolgen daarvan voor de samenwerking van de PvdA.⁵

1. 'Een ongunstig gesternte'

Vanaf het einde van de jaren zestig overlegden ARP, KVP en CHU over de mogelijkheid van een fusie. In 1975 waren zij een federatief verband aangegaan; in 1980 kwam het tot een samensmelting. Bij de kamerverkiezingen van 1977 nam het drietal voor het eerst met één lijst deel onder de naam CDA. Een eenheid was het nog allerminst en het CDA ontbeerde een natuurlijke leider. De politicoloog H.M. ten Napel noemt in zijn dissertatie de 'botsende ambities' van de voormannen van KVP ARP en CHU een 'complicerende factor' bij het totstandkomen van het CDA.⁶ De persoonlijke conflicten tussen de voorlieden van KVP, ARP en CHU vielen deels samen met een strijd over de politieke koers van het CDA. KVP-voorzitter W.J. Vergeer klaagde op 18 april 1977 op een bijeenkomst van zijn bestuur dan ook over de interne chaos. 'Er is een teveel aan politieke leiders', aldus Vergeer, die verder constateerde dat er 'buitengewoon diepe verschillen van inzicht' waren over de politieke lijn en dat er in het CDA 'onvoldoende leiding' werd gegeven.⁷

1.1 Tegenstelling Andriessen-Aantjes

De uitkomst van de conflicten bleek allerminst gunstig voor de kansen op een coalitie met de PvdA. Het scherpst was het conflict over de grondslagen tussen ARP-leider Aantjes en zijn KVP-collega F.H.J.J. Andriessen. Aantjes en een groot deel van de ARP-top (de evangelisch-radicalen stroming) waren toch al niet enthousiast over het totstandkomen van het CDA. Gevreesd werd dat het CDA een kleurloze middenpartij zou worden. Vooral na het aftreden van KVP-voorzitter D. de Zeeuw groeide die vrees bij Aantjes. Hij vermoedde dat De Zeeuw vanwege zijn progressieve opvattingen het veld had moeten ruimen.

Aantjes poogde dit proces te keren door te hameren op een scherpe binding tussen evangelie en politiek. Volgens de ARP-voorman leverde de bijbel rechtstreeks richtlijnen voor het politieke handelen. Andriessen daarentegen vond dat het CDA, net als zijn KVP, een 'open partij' moest zijn. Voor hem was de bijbel niet meer dan een inspiratiebron voor de politiek. In de nieuwe partij zou ook plaats moeten zijn voor niet-christenen.

Het conflict liep hoog op nadat Andriessen de nieuwe partij op 12 juni 1975, vlak voor het eerste federatieve CDA-congres, in een interview nadrukkelijk als een open partij presenteerde. Andriessen: 'Het CDA is dus inderdaad geen confessionele partij neer.'⁸ Er volgde een heftige interne ruzie. Op het CDA-congres leek de vrede getekend. Tijdens zijn toespraak gaf Aantjes echter geen enkele blijk van toenadering. In wat later de Bergrede is gaan heten, hamerde hij er nog eens op dat de bijbel 'rechtstreeks richtlijnen' gaf voor het politiek handelen. 'Leest u er

Mattheus 25 maar eens op na: hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken.⁹

De richtingenstrijd tussen de twee bleek in 1977 ook uit de volkomen tegengestelde analyse van de - voor het CDA tegenvallende - verkiezingsuitslag. Op 6 juni zei Andriessen in het dagelijks bestuur van de KVP: 'Geconstateerd moet worden dat het CDA verreachtst is. In de verkiezingszalen werd steeds het geluid gehoord, hoe komen we in godsnaam van die rooien af... Geconstateerd moet worden dat links per saldo niet groter is geworden.'¹⁰ Aantjes legde vooral de nadruk op de afkalving van de KVP-aanhang bij zijn verklaring van de teleurstellende verkiezingsuitslag. Hij was van mening dat de christen-democratische winst '...vooral AR- en CHU-winst is, die echter de afkalving van de KVP niet geheel hebben kunnen compenseren... Hij constateert dat m.n. beneden de grote rivieren het CDA niet zo'n goede verkiezingsuitslag heeft gemaakt, als gevolg van het feit dat het CDA er niet in is geslaagd zich daar van het KVP gezicht te ontdoen.'¹¹

De strijd zou op de millimeter gevoerd worden. Oppervlakkig gezien haalde Aantjes nog veel slagen binnen. Zo had het verkiezingsprogramma van het CDA in 1977 getiteld 'Niet bij brood alleen' een duidelijk evangelisch-progressieve inslag. Maar Aantjes zou uiteindelijk de strijd verliezen. Er bleek een groot verschil tussen wat op papier stond en de praktijk. De koppeling tussen evangelie en politiek handelen werd door het CDA wel gelegd, maar niet zo direct en niet op een thema als 'publieke gerechtigheid', zoals Aantjes had gewenst. Het CDA koos vooral voor ethische thema's als de strijd tegen pornografie en abortus. Daarover moest de partij wel in conflict raken met de PvdA.

Ook in het denken over de rol van de staat nam het CDA steeds meer afstand van de PvdA. Van oudsher werd hier nogal uiteenlopend gedacht over de rol van de overheid in het sociaal-economisch leven. Toen het kabinet-Den Uyl (waarin PvdA, D66, PPR samenwerkten met ARP en KVP; de CHU nam niet aan de coalitie deel) waren ARP, KVP en CHU (in deze volgorde) nog wel bereid geweest een grotere rol van de staat toe te staan. Maar met de economische crisis na 1973 kwam er een kentering in het denken. In de coalitie liepen de spanningen tussen de fractie van de KVP (en vooral haar voorzitter Andriessen) en die van de PvdA op. Het kabinet-Den Uyl besloot uiteindelijk dat de collectieve uitgaven met niet meer dan met één procent mochten stijgen. Voor de PvdA was hiermee de grens bereikt. De christen-democraten wilden echter de groei van de collectieve sector nog verder beperken.¹²

1.2 Lijsttrekker Van Agt

De keuze van A.A.M. van Agt, vice-premier en minister van Justitie in

het kabinet-Den Uyl, als lijsttrekker van het CDA was ook een ongunstig voorteken voor regeerkansen van de PvdA. De regering viel over de grondpolitiek, nadat Van Agt het sein had gegeven om het kabinet te verlaten. Vaak had hij in het kabinet een geïsoleerde positie ingenomen. De andere christen-democratische ministers waren op dit cruciale moment solidair met Van Agt, die toen al als toekomstig lijsttrekker was aangewezen. Later bleek dat de ARP-ministers J. Boersma (Sociale Zaken), W.F. de Gaay Fortman (Binnenlandse Zaken) en de KVP-ministers R.F.M. Lubbers (Economische Zaken) en Th.E. Westerterp (Verkeer en Waterstaat) er eigenlijk niets voor voelden om op te stappen. De eerste drie werden binnen het CDA verweten te vaak één lijn te hebben getrokken met de progressieve ministers.

Van Agt was als minister vooral in PvdA-kring omstreden. Enkele weken voordat het kabinet viel was er nog een keiharde aanvaring geweest tussen de PvdA-fractie en Van Agt in het 'tweede Mentendebat'. De sociaal-democraten verweten hem als minister van Justitie grote nalatigheid bij het vervolgen van de van oorlogsmisdaden beschuldigde kunsthandelaar P. Menten. De Tweede Kamer eiste opheldering over de manier waarop deze aan zijn arrestatie wist te ontsnappen. PvdA-woordvoerder A. Kosto liet doorschemeren dat zijn fractie het aanblijven van Van Agt alleen tolereerde om het kabinet in het zadel te houden. Van Agt voelde zich diep gekwetst over de opstelling van de PvdA-fractie. In PvdA-kring circuleerde al tijdens de formatie van 1977 het gerucht dat Van Agt zo boos was dat hij in besloten kring had laten weten nooit meer met de PvdA te willen regeren. Professor F.J.F.M. Duynstee, behorend tot de intimi van Van Agt, is de enige die deze theorie (in een brief aan voormalig PvdA-fractievoorzitter E. van Thijn in 1978) heeft bevestigd.

Eerder liepen de emoties al hoog op over onder andere het abortusvraagstuk, vooral toen Van Agt in 1975 de Bloemenhovekliniek wilde laten sluiten. Hij verloor in deze kwestie definitief het imago van progressief minister. De minister van Justitie van zijn kant voelt zich diep gekrenkt door PvdA-minister I. Vorrink van Volksgezondheid, die de bezetters van de kliniek nog tijdens een kabinetszitting over deze zaak liet weten dat de ministerraad Van Agt niet steunde.

Aan de aanwijzing van Van Agt als lijsttrekker was een lange strijd in het CDA vooraf gegaan. Ook bij die discussie speelde het koersdebat een rol. Daarbij liet de rivaliteit tussen de voormannen van de drie partijen zich in volle hevigheid gelden. De ARP bedong dat geen van de drie leiders van de fusierende partijen lijsttrekker mocht worden. Daardoor kon Andriessen de voet dwars worden gezet. Als aanvoerder van de grootste fractie kon hij immers aanspraken maken op het lijsttrekkerschap. De ARP wilde het liefst Lubbers als lijsttrekker. In deze partij

leefde de verwachting dat hij garant stond voor een progressieve koers van het CDA. Maar Lubbers was voor de KVP weer onaanvaardbaar. Hij werd te onervaren bevonden, neigde te sterk naar de PvdA en werd niet als een van de sterkste ministers beschouwd. Bovendien zou hij Andriessen als eerste man in de KVP passeren. De CHU vond als oppositiepartij dat Lubbers te veel met het zittende kabinet werd geassocieerd. Vanuit de CHU werd daarom de suggestie gedaan om SER-voorzitter J.W. de Pous (CHU) of de antirevolutionair J. Zijlstra naar voren te schuiven. Zijlstra was echter in zijn eigen partij weer omstreden. In februari 1977 deed ARP-voorzitter H.A. de Boer zelfs een poging de oud-premier van de kandidatenlijst voor de senaat te weren. Officieel vanwege zijn nevenfuncties (De Boer: 'Het spijt me dit te moeten zeggen, maar de ervaringen in dit opzicht met de heer Zijlstra zijn "niet goed".'), maar in werkelijkheid waarschijnlijk vanwege zijn positie op de rechtervleugel van de ARP. Een meerderheid van het bestuur besloot Zijlstra overigens toch op de lijst te zetten.¹³

CHU-voorzitter O.W.A. Baron van Verschuer stelde uiteindelijk Van Agt als kandidaat voor. Van Agt was, afgezien van Andriessen, de enige kandidaat die voor de KVP aanvaardbaar was. Hij was in het kabinet-Den Uyl als vice-premier al de eerste man van het CDA.¹⁴ Tegelijk kon hem als notoire dwarsligger moeilijk verweten worden dat hij zich te veel met kabinetsbeleid identificeerde.

Het CDA loste hiermee een intern probleem op, maar ook in het CDA waren grote bedenkingen tegen de persoon Van Agt. Die werden voorlopig op de koop toe genomen, maar zijn leiderschap bleef ook nadat hij in oktober 1976 als lijsttrekker werd aangewezen, omstreden. CDA-voorzitter P.A.J.M. Steenkamp suggereerde tot twee keer toe (in oktober 1976 en in februari 1977) dat het CDA het besluit wie de kandidaat voor het premierschap moest zijn, uit diende te stellen. In het laatste geval was het vooral vanwege de smadelijke afloop van het Menten-debat dat Steenkamp twijfels had.¹⁵ Het dagelijks bestuur van het CDA steunde Steenkamp echter niet. In ARP-kring werd de CDA-lijsttrekker uitgebreid besproken. Met name De Gaay Fortman bleek moeite te hebben met zijn collega in het kabinet. Eufemistisch staat in de notulen van het overleg dat ARP-bewindslieden en -bestuur met elkaar hadden: 'spreker vindt Van Agt een van de meest eigenzinnige lieden die hij heeft meegeaakt.'¹⁶ Die eigenzinnigheid bleek toen Van Agt zich op zijn eerste persconferentie als CDA-lijsttrekker zonder vooroverleg opwierp als kandidaat-minister-president.¹⁷

Vanaf het moment dat hij gekozen was als toekomstig lijsttrekker, wist Van Agt zijn partijgenoten nog regelmatig tot wanhoop te drijven. Ook in CDA-kring werd, zoals uit de interventie van Steenkamp bleek, het optreden van Van Agt in de Menten-affaire zwak gevonden. Zijn rol bij de val van het kabinet over de grondpolitiek werd nog minder bewon-

derd. Van Agt zette het conflict op scherp door harde uitspraken op de NCRV-televisie.

Volgens het wetsontwerp over de grondpolitiek moest de overheid bij onteigening van land een vergoeding geven op 'verbruikswaarde' (een vergoeding voor de gedeerde inkomsten van de onteigende boeren) in plaats van 'verkeerswaarde' (een vergoeding op basis van de marktwaarde van de grond). De regering wilde hiermee speculatie voorkomen met grond die bestemd was als bijvoorbeeld bouwlocatie. De KVP drong na druk van de boerenlobby aan op aanpassing. De breuk kwam nadat Van Agt na twee weken onderhandelen tot ieders verrassing - en vooral die van zijn partijgenoten - voor de NCRV dreigde met een kabinetscrisis, als de progressieve partijen geen concessies zouden doen.

In het CDA-bestuur was forse kritiek op het optreden van Van Agt. 'Het optreden van minister Van Agt voor de NCRV-televisie is politiek funest geweest', aldus bestuurder A.J.W. Krosse.¹⁸ KVP-minister van Landbouw A.P.J.M.M. van der Stee betitelde het optreden van Van Agt voor de NCRV als een basisfout. Ook Aantjes had felle kritiek op het 'ultimatieve optreden' van Van Agt, dat niet zou passen bij de christen-democratie.¹⁹

Het Centraal Verkiezings Comité (CVC) van het CDA, verantwoordelijk voor de verkiezingscampagne, oordeelde in haar evaluatierapport keihard over de door Van Agt geforceerde breuk. 'Er is wel geroepen dat het CVC had moeten adverteren om het standpunt van het CDA duidelijk te maken, maar wij moeten constateren dat er in de kring van het CDA zelf geen duidelijkheid bestond over het standpunt.'²⁰

1.3 Intentieverklaring ja dan nee

Een slecht voorteken voor de komende coalitie-onderhandelingen met de PvdA was verder het verloop van de strategiediscussies in het CDA. Centraal punt was daarbij de vraag of er een intentieverklaring moest worden afgelegd. Ook daar delfde de linkervleugel die direct en openlijk wenste aan te sturen op een voortzetting van de regeringssamenwerking met de PvdA het onderspit. Over deze discussie hing duidelijk de schaduw van de formatie van 1973. De manier waarop het kabinet-Den Uyl tot stand was gekomen, was een groot trauma geworden. De confessionele partijen hadden flinke schade opgelopen tijdens deze formatie. De socialist J. Burger slaagde er als formateur in om de 'rechtse' CHU, door hem fijntjes omschreven als 'notoir onwillig blok aan het been', buiten de deur van het te vormen progressief kabinet te houden.²¹ Hij dwong de ARP min of meer tot steun aan de coalitie, door buiten partijleider B.W. Biesheuvel om de antirevolutionairen Boersma en De Gaay Fortman bereid te vinden in het kabinet plaats te nemen. Hij formeerde een kabinet met een duidelijk progressief overwicht (tien ministers van PvdA,

D66 en PPR, zes van KVP en ARP). Bovendien slaagde hij erin om christen-democraten met een progressief imago (De Gaay Fortman, Boersma, Lubbers en Van Agt) als minister te werven. De populaire ARP-leider Biesheuvel verliet teleurgesteld de politiek, een verscheurde partij achterlatend.

Het wantrouwen tegen degenen die toen hun nek uitstaken voor een coalitie met de PvdA, was in 1977 nog niet verdwenen.²² Bovendien diende alles vermeden te worden wat maar een beetje leek op wat er in 1973 tijdens de formatie was voorgevallen. Schematisch weergegeven kwamen de tegenstellingen erop neer dat de ARP voor een intentieverklaring was, de CHU beslist tegen en de KVP een genuanceerde tot afwijzende opvatting over deze kwestie had.

De positie van de voorstanders werd bemoeilijkt door de harde opstelling van de PvdA. De sociaal-democraten wilden wel regeren met het CDA, maar alleen wanneer de PvdA een overwicht had in het kabinet. Bovendien moest het CDA meewerken aan vier 'hervormingsvoorstellen', waaronder een regeling van de grondpolitiek. Op een CDA-bestuursvergadering kwalificeerde Andriessen deze eis als een 'examen in hervormingsgezindheid'. Ook Aantjes beoordeelde de opstelling van de PvdA als 'uiterst hinderlijk', maar vond wel dat er nagedacht moest worden hoe door het CDA een positief signaal in de richting van de PvdA gegeven kon worden. Van Agt was het in dat stadium nog met Aantjes eens.²³

Tijdens een vergadering van het dagelijks bestuur op 5 maart van het CDA bleek het afgeven van een intentieverklaring definitief van de baan. Dit zeer tot ongenoegen van de vertegenwoordigers van de ARP in het dagelijks bestuur: Aantjes, De Boer, D. Corporaal en A.M. Oostlander. In de notulen staat: 'De heer Corporaal signaleert het feit dat de ARP als geheel tegen was. Hij noemt dit een ernstig feit.' Het afwijzen van een openlijke intentieverklaring betekende overigens niet dat een meerderheid in het CDA al vond dat maar beter met de VVD geregeerd kon worden. De notulen: 'De heer Van Agt wil nog eens nadrukkelijk verklaren dat naar zijn mening het voor de Nederlandse verhoudingen meest gewenst is wanneer er na 25 mei een coalitie met de PvdA tot stand zou komen uiteraard op redelijke personele en inhoudelijke condities. Een coalitie met de VVD is tweede keus. Het is echter ongewenst deze voorkeur voor de PvdA thans in de intentie neer te leggen.'²⁴

Gerust kon men bij de PvdA echter niet op de houding van Van Agt zijn. De CDA-lijsttrekker gaf ook signalen eigenlijk een voorkeur voor regeringssamenwerking met de VVD te hebben. Tijdens een dagelijks bestuursvergadering vlak na het tweede Menten-debat leek het geduld van Van Agt met de PvdA op. De notulen: 'Vermelding verdient dat de VVD zich in het verleden inschikkelijker heeft getoond dan de PvdA... De heer Van Agt wil er de aandacht op vestigen dat ook de reactie van de VVD

(in het Menten-debat; M.Z.) weliswaar niet mals was, maar toch wezenlijk anders moet worden beoordeeld dan de reactie van de PvdA.²⁵ Op de vergadering van het dagelijks bestuur van 5 april volgde een ander signaal dat de steven in de richting van de VVD zou kunnen worden gewend. 'Van Agt stelt vast dat sinds de val van het kabinet de verklaring van het Algemeen Bestuur van 11 maart j.l. niet meer aansluit op de actualiteit. Immers deze resolutie spreekt uit dat als het kabinet de rit uitzit de PvdA de eerste gesprekspartner zou worden na de verkiezingen.'²⁶

Tot slot bleek de CDA-aanhang niet enthousiast over voortzetting van de coalitie. Op 11 oktober 1976 werd in de voorbereiding van de verkiezingscampagne door een werkgroep van CDA-politicologen vergaderd over de coalitievoorkeur van de aanhang. Op basis van opinie-onderzoek concludeerde werkgroepvoorzitter J.D. Gabor 'dat het typische electoraat van het CDA heel wat trekjes vertoont qua kenmerken die overeenkomen met die van de kiezers van de VVD'.²⁷ Uit peilingen die in september van dat jaar waren gedaan bleek tevens een voorkeur voor regeren met de VVD. Van de CDA-kiezers wilde 70% dat het CDA een intentieverklaring aflegde. Daarvan wilde 37% dat er een voorkeur voor de VVD werd uitgesproken, terwijl 28% voor een voortzetting van de coalitie met de PvdA opteerde.

Opvallend is dat van de ARP-aanhang slechts 9% een intentieverklaring richting PvdA wilde, terwijl 34% liever een voorkeur voor de VVD uitgesproken zag. Het toont aan dat de ARP-top niet erg sterk stond. Illustratief hiervoor zijn ook de brieven die de ARP kreeg van kiezers en leden. Vooral Aantjes, Boersma en partijvoorzitter De Boer moeten het ontgelden.

Een korte bloemlezing:

'Wij kotsen van de kreten van De Boer en Aantjes en Boersma, die niets liever doen dan de linkse klik van de socialisten aaien en begeren.' (16 mei 1977)

'Nooit meer een kabinet-Den Uyl welk ons land naar de ondergang leidt.' (28 april 1977)²⁸

KVP-leider Andriessen voelde die stemming goed aan. Op een vergadering van het dagelijks bestuur van het CDA op 26 februari 1977 zei hij: 'Het zal zeer moeilijk zijn onze achterban een samenwerking met de PvdA te verkopen. Dat zal nog moeilijker worden als wij een intentieverklaring afleggen.'²⁹ CHU-vertegenwoordiger A.J. Kaland waarschuwde tijdens een bijeenkomst van het dagelijks bestuur van het CDA een week later voor de electorale effecten van een intentieverklaring: 'Er is veel zorg dat het CDA opnieuw door de knieën gaat voor de eisen van de socialisten.'³⁰ De keiharde verkiezingscampagne verbeterde de verhoudingen bepaald niet.

2. De kabinetsformatie

Door de verkiezingsuitslag was het CDA min of meer gedwongen het eerst met de PvdA te gaan onderhandelen. De linkervleugel in het CDA zou er bovendien nooit mee akkoord zijn gegaan als er direct op een coalitie met de VVD was aangekoerst. De verkiezingsuitslag maakte de stemming jegens de PvdA niet vriendelijker. Dat de sociaal-democraten zo sterk uit de bus zouden komen, was niet verwacht. Het CDA haalde 49 zetels; slechts één meer dan het totaal van de drie partijen in 1972. Het CDA was tot de PvdA veroordeeld. Niet meer dan dat.

2.1 Verkiezing vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA

Al een dag na de verkiezingen bleek hoe broos de eenheid was in de CDA-gelederen en hoe zwak de positie van Aantjes. Bij de verkiezing van het vice-fractievoorzitterschap werd Andriessen boven Aantjes gekozen (vanzelfsprekend werd Van Agt de nieuwe voorzitter). Aantjes had erop gerekend als eerste ARP-man in die functie te worden gekozen. De angst dat de oude KVP de dienst ging uitmaken, stak de kop op. Aantjes protesteerde fel en zei dat angstige vermoedens over het nieuwe CDA bewaarheid werden. Hij waarschuwde dat door deze uitslag de CDA-fractie verzwakt was in de onderhandelingen over de kabinetsformatie. Ook CHU-leider R.J.H. Kruisinga viel Aantjes bij.³¹

Overigens kreeg Aantjes even later wel kritiek van zijn 'eigen' ARP-fractieleden G.C. van Dam en J. van Leeuwen. Vooral Van Leeuwen hekelde de manier waarop haar partij met Andriessen omging. Andriessen zou zich de volgende vergadering weer terugtrekken omwille van de interne eenheid.³²

Van Thijn schrijft over de perikelen in de CDA-fractie in zijn *Dagboek van een onderhandelaar*: 'Natuurlijk kan ik een gevoel van leedvermaak niet onderdrukken, als ik van de CDA-perikelen hoor, maar toch overheerst een gevoel van bezorgdheid. Verdeeldheid lijkt leuk, maar leidt onvermijdelijk tot een verharding van de houding ten opzichte van ons. Een concurrentiestrijd binnen het CDA heeft al snel tot inzet: wie stelt zich het hardste op tegenover de socialisten?'³³

De verhoudingen in de nieuwe CDA-fractie waren in ieder geval grondig verpest. Aantjes had het vooral in KVP-kring definitief verbruid. 'Belanghebbenden' zouden herhaaldelijk geheime fractienotulen aan de pers en de PvdA geven. Uit de dagboeken van PvdA-kamerlid J.C. Kombrink blijkt dat hij enkele keren cruciale informatie uit ARP-hoek kreeg. Kombrink noteerde na een onderhoud met De Boer op 19 september: 'Van Leeuwen niet op defensie. Van Agt in kabinet, ook Andriessen, 7-7-1 hard. Ik laat ruimte 8-7-1 zien. Begrijpt niet dat we Kruisinga slikken. Koppelt Van Agt aan Kosto. Zegt dat verdedigen Pronk en Van

Kemenade niet zal meevallen.' Een week later vermeldde hij: 'Van Houwelingen meldt: Andriessen in kabinet is niet unaniem gedeeld. Hij is tegen.'³⁴

2.2 Programmatische onderhandelingen

Gezien de voorgeschiedenis is het een wonder dat PvdA, CDA en D66 het eens werden over een regeerprogram. Een nadere blik op de discussie in de CDA-fractie toont aan dat het enthousiasme over het bereikte akkoord erg klein was. Het kwam veel CDA-kamerleden daarom niet ongelegen dat de formatie spaak liep op de zetelverdeling.

Na een opvallend snel akkoord over de grondpolitiek (hoewel toch nog een viertal kamerleden een voorbehoud maakte) liepen de onderhandelingen voor het eerst vast bij de discussie over de Vermogens Aanwasdeling (VAD). De antirevolutionair W. Albeda werd als informateur benoemd om de onderhandelingen over deze winstdelingsregeling voor werknemers vlot te trekken. Er werd een akkoord bereikt, maar niet tot tevredenheid van de CDA-kamerleden. Er was door het kabinet Den Uyl al een wetsontwerp naar de Tweede Kamer gestuurd over dit onderwerp. Het nieuwe akkoord lag nog verder af van de wensen van de CDA-fractie. PvdA-onderhandelaar Van Thijn had op een aantal punten de onderhandelingen weten te heropenen en zijn zin gekregen.

Aan de CDA-eis dat de onderhandelingen over de VAD alleen gevoerd mochten worden in samenhang met het totale economische beleid was geen gehoor gegeven. Vijf kamerleden uit CHU- en KVP-hoek stemden tegen. Vooral de tegenstem van Andriessen woog zwaar. Niet alleen was hij de eerste man van de KVP, maar hij was ook voorzitter van de programmacommissie geworden (nadat hij zich als vice-fractievoorzitter had teruggetrokken) en kandidaat-minister. Ook in de personele sfeer ontstonden op dit punt problemen, nadat in de finale fase Van Agt wel Andriessen, maar niet Aantjes consulteerde. Van Agt beweerde later dat hij Andriessen wel gesproken had, maar niet over de VAD.³⁵

Later stemden vijf kamerleden tegen het totale sociaal-economische -akkoord, inclusief Andriessen. Deze motiveerde zijn afwijzing sterk ideologisch; hij vreesde een 'oriëntatie op een andere economische orde'.³⁶

Het volgende struikelblok in de formatie was de abortuskwestie. De CDA-fractie was hierover vooraf al verdeeld. Een groot deel van de fractie vond dat abortus een definitieve breuk in de formatie waard was. Het 'eigen' initiatiefwetsontwerp Gardeniers-Van Leeuwen, dat abortus alleen in noodsituaties wilde toestaan, was de grens. Het CDA zei uiteindelijk nee tegen een eindvoorstel van formateur Den Uyl, dat het initiatief aan de Tweede Kamer wilde laten. Het CDA zou zich na parlementaire aanvaarding niet gebonden hoeven te achten aan het

wetsvoorstel, zo luidde zijn plan. Als de CDA-ministers dan niet hun handtekening onder het wetsvoorstel wilden zetten, zou alsnog een kabinetscrisis ontstaan. Een demissionair kabinet (zonder CDA-ministers) moest de zaak dan regelen.

Van Agt hield echter vast aan zijn wens dat het kabinet het initiatief zou moeten nemen. Den Uyl zag zich vervolgens op 25 augustus genoodzaakt zijn formatieopdracht opnieuw terug te geven. Voor het eerst werd er nu door meerdere CDA-kamerleden op aangedrongen om het na 93 dagen formeren met de VVD te proberen. Van Agt zegt tijdens een fractievergadering: 'Spreker zegt dat indien hij de opdracht krijgt tot vorming van een CDA/VVD kabinet hij geen staatsrechtelijk oirbare redenen kan vinden de opdracht te weigeren, zoals hij dat wel kon na de eerste mislukking van de heer Den Uyl als formateur.'³⁷

Op 27 augustus trad de KVP-er G.H. Veringa aan als formateur. Hij vond een uitweg in de crisis. Met de VVD bleek moeilijk zaken te doen omdat een stroming in die partij, onder leiding van E. Veder-Smit, er niets voor voelde om het principe van de liberalisering van abortus omwille van een coalitie op te geven. In de CDA-fractie was men echter over het uiteindelijke resultaat van de onderhandelingen met betrekking tot de abortuskwestie zeer ontevreden. Aan het eindbod van Den Uyl werd niet meer toegevoegd dan dat ook advies zou worden gevraagd aan de Raad van State en dat er rekening werd gehouden met de opvatting van beide coalitiepartners. Zeven CDA-kamerleden (onder wie weer Andriessen) van de 38 aanwezige kamerleden stemden tegen het akkoord. Later bleek bovendien dat PvdA en CDA het akkoord anders interpreteerden.

Uiteindelijk lag er op 22 september een regeerakkoord. Deze was voorzien van een imposante lijst voorbehouden. Niet alleen op de eerder genoemde terreinen, maar ook op het defensiebeleid (zeven CDA-ers) en het Europees beleid (vier CDA-ers).³⁸

2.3 Onderhandelingen over personen en zetels

In het CDA bestond het gevoel dat de PvdA het meest bij de onderhandelingen over het regeerakkoord had binnengehaald. Tot soepelheid was men niet meer bereid. Bovendien lagen er twee tijdbommen onder de formatie. De eerste was het gevolg van de wankele verhoudingen binnen het CDA. Daardoor moesten alle kopstukken een sleutelpositie krijgen. Aantjes opteerde zeer sterk voor het fractievoorzitterschap (later blijkt waarom). Andriessen, Kruisinga en Van Agt moesten in het kabinet worden ondergebracht.

Andriessen stond kandidaat voor het ministerschap van Economische Zaken, terwijl hij juist grote bezwaren had tegen het sociaal-economische deel van het regeerakkoord. Als Andriessen in de Tweede Kamer bleef

was een conflict over het fractievoorzitterschap met Aantjes waarschijnlijk onvermijdelijk. Van Agt moest terug als minister van Justitie, wat moeilijk lag bij de PvdA. De conflicten rond de abortuskwestie, Menten en de grondpolitiek lagen nog vers in het geheugen. Het CDA wilde van zijn kant de vernederingen aan het adres van Van Agt niet honoreren en hield vast aan zijn kandidatuur op Justitie. Daarbij zou het gevecht om het leiderschap van het CDA weer in volle hevigheid losbarsten als Van Agt zich terugtrok als eerste man van het CDA. Tegen Kruisinga kon worden ingebracht dat hij de jaren daarvoor oppositie gevoerd had tegen het kabinet-Den Uyl. Binnen het CDA werd ook nog strijd geleverd over de zetelverdeling tussen de fusiepartijen. KVP en ARP hielden vast aan een verdeling waarbij de KVP vier ministers mocht leveren, de ARP twee en de CHU recht had op één minister. Het christelijk-historische smaldeel eiste echter twee zetels op.³⁹ Uiteindelijk ging de CHU akkoord met één zetel, mits deze voor haar leider Kruisinga was.⁴⁰

De tweede tijdbom was het meningsverschil over de getalsverhoudingen tussen CDA en PvdA. De christen-democraten eisten gelijkwaardigheid. De sociaal-democratische eis dat er sprake moest zijn van een verdeling van acht PvdA-ministers, zeven CDA-ministers en één voor D66 (de zogenaamde 8-7-1-variant) was voor het CDA onaanvaardbaar. Het CDA wilde niet nog eens, zoals in 1973, in een ondergeschikte positie terechtkomen.

De PvdA wilde in een later stadium wel akkoord gaan met een verhouding 7-7-2, maar dan niet met het trio Van Agt (op Justitie), Andriessen en Kruisinga. De pogingen van de informateurs Veringa en Den Uyl strandden definitief op 6 oktober.

De discussie verscherpte zich aanmerkelijk door het wonderlijke optreden van Van Agt die eerder, op 3 oktober, had aankondigd zich uit de politiek te willen terugtrekken. Vaak wordt in deze kwestie de zwarte piet gelegd bij de PvdA, die aan het CDA de onmogelijke eis stelde zijn leider te laten vallen. Toch blijkt Van Agt het zijne te hebben bijgedragen aan de escalatie. In ieder geval bestaat er een merkwaardige discrepantie tussen de manier waarop Van Agt zijn terugtreden aan PvdA-onderhandelaar Van Thijn presenteerde en de manier waarop hij dat aan de CDA-fractie deed.

Tegenover Van Thijn deed hij voorkomen alsof zijn beslissing een persoonlijke was. In het dagboek van Van Thijn zegt Van Agt: 'Trouwens ik deug niet voor de politiek.' Later is hij weer onduidelijk over zijn motieven, maar benadrukt dat persoonlijke motieven prevaleren. Het dagboek: 'Nee, het is een persoonlijke beslissing.'⁴¹

Volgens de fractienotulen hield Van Agt zijn fractiegenoten voor dat de PvdA niet akkoord wenste te gaan met zijn kandidatuur voor Justitie. De notulen: 'Vervolgens heeft spreker gezegd bereid te zijn geheel terug te

treden uit de politiek wanneer dit zou bijdragen tot het welslagen van de formatie en tot het bereiken van onze wens dat het CDA zowel Justitie als Onderwijs zou beheren.⁴² Van Agt deelde ook mee dat informateur Veringa met tegenzin zou hebben meegewerkt aan een voorstel voor een kabinet waarin geen plaats zou zijn voor Van Agt. Veringa heeft echter nooit iets laten blijken van welk voorbehoud dan ook. Door de opmerking over Veringa versterkte Van Agt evenwel de indruk dat er een gezamenlijke actie was van de linkse partijen tegen zijn persoon.

De CDA-fractie vond dat Van Agt veel te ver was gegaan met zijn aanbod om af te treden. Dat kon hij als lijsttrekker niet maken. Woest was men echter over de vermeende opstelling van de PvdA. Aantjes benadrukte als eerste spreker dat het nu niet anders meer kon dan dat Van Agt en niemand anders op Justitie kwam.⁴³

2.4 Verplichte figuren?

Op 6 oktober gaven de informateurs Veringa en Den Uyl hun opdracht terug. Van Rijswijk schrijft als ooggetuige: 'Feitelijk was de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl op 6 oktober definitief mislukt. Wat er daarna gebeurde was in de ogen van de grote meerderheid van de CDA-fractie niet meer dan het schaatsen van verplichte figuren.'⁴⁴

De CDA-fractie bleek op 7 oktober verdeeld over politieke kleur van een nieuwe CDA-informateur. Het christelijk-historische deel van de fractie wilde deze keer een CHU-er. Van Agt bleek niet erg tevreden met de informateurs van CDA-huize die tot dan toe hadden geopereerd en steunde dit voorstel. De kamerleden De Boer en B. Beumer (beiden ARP) waren tegen. Zij vreesden dat een CHU-er zou aansturen op een coalitie met de VVD. Beumer: 'De CHU heeft geen tussenpositie ingenomen.'⁴⁵

De formatie van het tweede kabinet-Den Uyl leek nog eenmaal naderbij. Het informateursduo P.J. Verdam (ARP) - de CHU had niet haar zin gekregen - en M. Vrolijk (PvdA) wist (na eerder met een 8-7-1-voorstel te zijn gekomen) de fractievoorzitters van de drie partijen te bewegen akkoord te gaan met een 7-7-2-verdeling. Van Agt zou in deze constructie minister van Binnenlandse Zaken worden. Een andere CDA-er kreeg Justitie, maar de namen waren in dit akkoord verder nauwelijks ingevuld. Kruisinga viel buiten het kabinet maar Andriessen werd wel weer minister.⁴⁶

Vaak wordt gezegd dat de PvdA-partijraad van 25 oktober die dit akkoord afwees, van beslissende invloed is geweest op het mislukken van de formatie. De PvdA-fractie besloot echter al een dag na de partijraad deze uitspraak te negeren.

Het vervolg van de formatie is nauwelijks meer in rationele termen te

duiden. Den Uyl werd opnieuw formateur. De laatste fase werd vooral beheerst door irritatie en uitputting bij de hoofdrolspelers. Van Agt kwam terug op zijn voorstel om Kruisinga te laten vallen. Ook bleek zijn aanbod om niet Justitie naar Binnenlandse Zaken te gaan beheren op losse schroeven te staan. Ruzie was er ook over de bevoegdheden van de staatssecretarissen. Volgens het CDA werden de ministersposten die aan christen-democraten werden toebedeeld uitgehold, door de PvdA-staatssecretarissen veel extra taken te geven.

Formateur Den Uyl kwam uiteindelijk met een voorstel over een zetelverdeling waarin geen plaats was voor Andriessen. Van Agt zou minister van Binnenlandse Zaken worden, De Gaay Fortman van Justitie, Kruisinga van Landbouw en Boersma van Sociale Zaken (ik noem hier de voor deze onderhandeling cruciale departementen). Er waren echter minstens twee redenen van interne aard die het voor het CDA onmogelijk maakten om 'ja' te zeggen tegen het voorstel. Op de eerste plaats zouden dan zowel Andriessen als Aantjes in de Tweede Kamer komen en was een nieuwe machtsstrijd in de fractie haast onvermijdelijk geweest. Dat Andriessen zich uit de politiek zou terugtrekken was een onmogelijke optie. Dat zou zeer slecht vallen bij de KVP. Andriessen zei daarover op 2 november tegen Van Thijn: 'Als ik me terugtrek, trekt de KVP zich terug.'⁴⁷ Ten tweede bleek Van Agt bezwaren te hebben tegen zijn christen-democratische collega-ministers Boersma en Lubbers. Van Thijn schrijft hierover na een gesprek dat hij op 24 oktober met Van Agt had: 'Dries (van Agt; M.Z.) vindt dat zijn makkers het niet goed gedaan hebben. Ze hebben een slechte naam bij de werkgevers, liggen onderling veel overhoop en hebben hun departement niet in de hand.'⁴⁸

2.5 Aantjes en de afloop van de formatie

Van Agt deed zelf ook nog enkele wijzigingsvoorstellen. Maar zowel het voorstel om Andriessen alsnog Economische Zaken toe te bedelen als de optie waarin hij toch naar Justitie en Aantjes naar Binnenlandse Zaken ging, waren voor de PvdA onbespreekbaar. De laatste onderhandelingen duurden tot ver in de nacht van 3 op 4 november. De PvdA kwam nog met voorstellen waarin Aantjes figureerde als minister van Justitie en als minister van Verkeer en Waterstaat.

Aantjes zei echter hieraan niet mee te kunnen werken. Volgens het toenmalige ARP-kamerlid S. Faber had Aantjes toen de sleutel in handen voor het alsnog laten slagen van de formatie. In 1992 schreef hij hierover: 'Als Aantjes bereid geweest zou zijn het aanbod te aanvaarden om minister van Justitie of van Verkeer en Waterstaat te worden, was het tweede kabinet-Den Uyl er gekomen. Andriessen zou dan fractievoorzitter geworden zijn.'⁴⁹ Later voegde Faber daaraan toe dat Aantjes ook in 1967 vanwege zijn oorlogsverleden moest afhaken als minister.⁵⁰ Hij

haalt daarbij de herinneringen aan van de vroegere ARP-leider W.P. Berghuis, die na een onderhoud met Aantjes de volgende aantekeningen maakte: 'Hij was beduusd. En zei dat het niet waar was. Ik heb hem toen gezegd: je moet wel heel sterk in je schoenen staan om nu minister te willen worden, vooral ook voor jezelf. Biesheuvel was dat ook van mening en vond dat hij dat niet moest doen. 's Avonds werd bij de nieuwsberichten meegedeeld dat Aantjes - na een bezoek aan een huisarts - had bedankt voor het ministerschap.'⁵¹

Kombrink bevestigt de visie dat Aantjes in de beslissende fase vanwege zijn oorlogsverleden moest afhaken. Aantjes zou lid zijn geweest van de Germaanse SS. Volgens Kombrink was het fractiebestuur van de PvdA door het ARP-kamerlid Van Leeuwen al eerder gewaarschuwd dat Aantjes vanwege zijn oorlogsverleden nooit minister kon worden. Het PvdA-kamerlid A. Vondeling deed vervolgens navraag bij Aantjes, die echter ontkende. Het fractiebestuur besloot vervolgens op 19 oktober niets met de informatie te doen.⁵² In 1977 wisten ARP-kopstukken als De Gaay Fortman en senator P.Chr. Elfferich dat Aantjes niet minister kon worden.⁵³

Na 4 november waren de verhoudingen voorgoed kapot. De nieuwe CDA-formateur W.C.L. van der Grinten deed nauwelijks moeite om alsnog te lijmen. Al snel begon de formatie met de VVD. Haar leider Wiegel toonde zich bij de onderhandelingen zeer inschikkelijk. De linkervleugel van het CDA stond nu buitenspel. Aantjes werd niet meer direct bij de onderhandelingen betrokken. De tegenwerking van vooral de ARP-top mocht dan ook niet meer baten. Er was een sfeer in het CDA van 'er moet nu maar eens een kabinet komen'. Op 19 december werd het kabinet-Van Agt/Wiegel beëdigd. Uiteindelijk stemden zes leden van ARP-huize (onder wie Aantjes) en één KVP-er in de CDA-fractie tegen het akkoord met de VVD. Zij zouden zich echter niet tegen de totstandkoming van het nieuwe kabinet verzetten. De 'loyalisten' maakten het de coalitie soms lastig, maar ze konden moeilijk de eenheid van het CDA op het spel zetten door het kabinet naar huis te sturen. Bij de achterban was er geen steun voor een weer zelfstandig opererende ARP. Het CDA was eindelijk van die rooien af.

3. Conclusie

Het zou natuurlijk overdreven zijn om de schuld van het mislukken van de formatie nu weer geheel bij het CDA te leggen. Maar uit het voorgaande blijkt hoe de gecompliceerde machtsverhoudingen in het CDA de formatie ernstig hebben bemoeilijkt. Het CDA-kamerlid J.G. Kraayeveld-Wouters bevestigde dit al tijdens de CDA-fractievergadering op 5 november 1977: 'de formatie is mede stuk gelopen door de federatieve structuur van het CDA.'⁵⁴

Er was een groot onderling wantrouwen in het CDA. Soms werden hoofdrolspelers niet geïnformeerd (Aantjes over het VAD-akkoord). Soms werd er gelekt of werden kwaadaardige adviezen gegeven aan de PvdA (Van Houwelingen die tegen het PvdA-kamerlid Kombrink zei dat Andriessen in de CDA-fractie omstreden was als minister en De Boer die er tegenover hetzelfde PvdA-kamerlid zijn verbazing over uitspraak dat de PvdA de kandidatuur van Kruisinga steunde). Als gevolg van de verdeeldheid en het wantrouwen was de handhaving van Van Agt als eerste man cruciaal voor het CDA. Als hij zich had teruggetrokken, was er wellicht een nieuwe machtsstrijd om het leiderschap losgebroken. Het wankele evenwicht in het CDA leidde ertoe dat de leiders van de drie oude partijen een sleutelpositie dienden te krijgen. Een extra complicatie daarbij was dat Aantjes vanwege zijn 'oorlogsverleden' niet beschikbaar was voor het kabinet. De problemen waren des te groter omdat Andriessen cruciale voorbehouden had gemaakt. Zijn reserves bij de financieel-economische paragraaf maakte zijn kandidatuur als minister van Economische Zaken voor de PvdA moeilijk te slikken. Voor Kruisinga gold als bezwaar dat hij jarenlang harde oppositie had gevoerd. Kruisinga had volgens vriend en vijand voorbehouden 'moeten' maken.

De angst dat de vorming van het CDA zou mislukken, speelde een belangrijke rol. Illustratief zijn de woorden van Andriessen tegen PvdA-onderhandelaar Van Thijn, vlak na het mislukken van de formatie met PvdA: "Wat jullie over het hoofd hebben gezien is dat ik nog altijd de materiële leider van de KVP ben... Ik kan me niet terugtrekken. Als ik me terugtrek, trekt de hele KVP zich terug."⁵⁵

De interne problemen droegen ertoe bij dat het CDA allerm minst slagvaardig optrad bij de onderhandelingen over het regeerakkoord. Er lag uiteindelijk een akkoord waar veel fractieleden grote moeite mee hadden. Het is zeer waarschijnlijk dat die onvrede leidde tot een scherpere opstelling bij de onderhandelingen over de zetelverdeling. Bovendien speelde in deze fase ook de traumatische ervaringen van 1973 een grote rol. Men zou zich op geen enkele manier meer laten voorschrijven wie kandidaat-minister was voor het CDA, zo was de stemming in de CDA-fractie.

Ook Van Agt had een aandeel in het mislukken van de formatie. Vooral door de verwickelingen rond zijn 'aanbod' zich terug te trekken, droeg hij bij aan een sfeer waarin de formatie moeilijk kon slagen. De sfeer was in november al zo slecht, dat men zich kan afvragen of Aantjes de formatie had kunnen redden als zijn verleden geheel onbelast was geweest.

Daarbij dient zich de vraag aan of het tweede kabinet-Den Uyl wel een lang leven beschoren zou zijn. PvdA en CDA waren ideologisch ver uit elkaar gegroeid. Voor de CDA-top en voor de CDA-kiezers was de keus tussen PvdA en VVD bepaald geen lood om oud ijzer. Ze stonden in overgrote meerderheid veel dichterbij de VVD dan bij de sociaal-

democraten. Bovendien waren zij elkaars concurrent in de strijd om de politieke dominantie.

Dat er toch eerst is gepoogd om met de PvdA zaken te doen, hing vooral samen met de verkiezingsuitslag die immers in de richting wees van een coalitie met de PvdA. Bovendien zou de linkervleugel in de CDA-fractie er nooit mee hebben ingestemd als vanaf het begin met de VVD was onderhandeld. Na enkele maanden kon echter wel met enig fatsoen zaken gedaan worden met de VVD. De kiezers waren toen al murw. Ook de linkervleugel kon het zich toen niet meer permitteren om de coalitie met de VVD helemaal af te wijzen.

noten

1. J.P. van Rijswijk, *Repeterende breuken. De machtsstrijd tussen PvdA en CDA*, Amsterdam, 1992, 15.
2. B. Tromp, 'Kanttekening bij de ontwikkeling van de machtspositie van de PvdA', in: L. Castelein e.a. (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl*, Amsterdam, 1984, 164-177.
3. Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1990, 336.
4. D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*, Den Haag, 1992, 185.
5. Afgezien van de literatuur die over de kabinetsformatie van 1977 is verschenen, heb ik voor dit artikel gebruik gemaakt van de notulen van de KVP-, CHU- en ARP-besturen alsmede die van het CDA-bestuur en de CDA-Tweede-Kamerfractie in 1977. Verder heb ik op 10 juni 1992 in Utrecht een gesprek gevoerd met W. Aantjes, met name over zijn weigering toe te treden tot het tweede kabinet-Den Uyl. Over deze kwestie heb ik ook op 20 oktober 1992 en op 20 februari 1993 contact gehad met oud-minister W.F. de Gaay Fortman. Aanvullende informatie heb ik op 11 augustus (telefonisch) verkregen van het oud-lid van de Tweede Kamer J.C. Kombrink en op 4 augustus 1992 van dhr. Quast, medewerker van de voormalige fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer E. van Thijn.
6. H.M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen, 1992, 365.
7. Notulen Bestuur KVP, 18 april 1977; Nijmegen, Katholiek Documentatiecentrum (KDC).
8. *Hervormd Nederland*, 12 juni 1975.
9. Ten Napel, *op.cit.*, 255-257. Overigens werd de rede van Aantjes achteraf ten onrechte de Bergrede genoemd. Hij citeerde immers Mattheus 25, de Bergrede staat in Mattheus 1-5.
10. Notulen Bestuur KVP, 6 juni 1977; Nijmegen, KDC.

11. Notulen Bestuur ARP, 3 juni 1977; Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDNP).
12. G.J.M. van Wissen, *De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven*, Amsterdam, 1982, 670-671.
13. Notulen Bestuur ARP, 18 februari 1977; Amsterdam, HDNP.
14. Ten Napel, *op.cit.*, 299-301.
15. Van Praag, *op.cit.*, 233.
16. Notulen bijeenkomst Dagelijks Bestuur ARP met de ARP-bewindslieden, 21 oktober 1976; Amsterdam, HDNP.
17. Verkuil, *op.cit.*, 174.
18. Notulen Bestuur CDA, 23 november 1976; Den Haag, Algemeen Rijksarchief (ARA).
19. Van Praag, *op.cit.*, 232.
20. 'Het CDA en de Tweede Kamerverkiezingen 1977. Evaluatierapport van het Centraal Verkiezingscomité CDA', 69.
21. Ch. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars*, Amsterdam, 1984, 252.
22. Zie Van Rijswijk, *op.cit.*
23. Verkuil, *op.cit.*, 176-177.
24. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 5 maart 1977; Den Haag, ARA.
25. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 26 februari 1977; Den Haag, ARA.
26. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 5 april 1977; Den Haag, ARA.
27. Notulen werkgroep 'CDA-politicologen', 11 oktober 1976; Den Haag, ARA.
28. Te vinden in overzicht brieven 26 mei en 13 mei 1977, in archief ARP-bestuur; Amsterdam, HDNP.
29. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 26 februari 1977; Den Haag, ARA.
30. Notulen Dagelijks Bestuur CDA, 5 maart 1977; Den Haag, ARA.
31. Notulen CDA-fractie, 26 mei 1977; Den Haag, ARA.
32. Notulen CDA-fractie, 3 juni 1977; Den Haag, ARA.
33. E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar, 25 mei - 11 november 1977*, Amsterdam, 1978, 16.
34. *Trouw*, 21 maart 1992.
35. R.B. Andeweg, K. Dittrich en Th. van der Tak, *Kabinetformatie 1977*, Leiden, 1978, 40.
36. Notulen CDA-fractie 1977; Den Haag, ARA.
37. Notulen CDA-fractie, 26 augustus 1977; Den Haag, ARA.
38. *Formatie belicht*, Den Haag, 1978, 23-24.
39. Op een KVP-bestuursvergadering op 31 oktober 1977 werd over deze eis gesproken. "Andriessen geeft toe dat de CHU onredelijk is. In het technisch lijstvoorstel was ze al overbedeeld. Als dit nu ook nog in ministerszetels zou zijn geweest, dan waren de verhoudingen wel erg scheef geweest", aldus de notulen; Nijmegen, KDC.
40. Andeweg e.a., *op.cit.*, 66.

41. Van Thijn, *op.cit.*, 183, 186.
42. Notulen CDA-fractie, 4 oktober 1977; Den Haag, ARA.
43. *Ibidem.*
44. Van Rijswijk, 146
45. Notulen CDA-fractie, 7 oktober 1977; Den Haag, ARA.
46. Van Thijn, *op.cit.*, 241.
47. *Ibidem*, 272.
48. *Ibidem*, 241-242.
49. *Trouw*, 14 maart 1992.
50. Zie *Trouw*, 21 april 1992.
51. D. Houwaart, *De mannenbroeders door de bocht. Herinneringen aan en van dr. W.P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij*, Kampen, 1988, 117.
52. Gesprek met Kombrink (telefonisch) op 11 augustus 1992 en verder bijdrage van Van Praag in *Trouw*, 21 maart 1992
53. Telefonisch contact met W.F. de Gaay Fortman op 20 februari 1993. De Gaay Fortman had dit vernomen van Berghuis. Bepaalde personen in de ARP zouden een ministerschap van Aantjes nooit geaccepteerd hebben. Aantjes zelf ontkende in een gesprek dat ik op 10 juni 1992 met hem voerde dat zijn 'oorlogsverleden' een rol heeft gespeeld bij zijn weigering minister te worden. Hij noemt drie redenen voor zijn weigering. 1. Hij wilde niet meewerken aan het door de PvdA aan een selectieproces onderwerpen van Van Agt. 2. Hij dacht als fractieleider de meeste invloed te kunnen uitoefenen op de koers van het CDA. 3. Hij vertrouwde het aanbod van Van Agt niet om voor hem plaats te maken als minister van Justitie. Hij dacht dat zijn bereidheid de plaats van Van Agt in te nemen als minister van Justitie in zijn partij als verraad aan Van Agt zou worden uitgelegd. Hij rekende in dat geval niet op steun van Van Agt. Hij vindt het feit dat hij 'met tegenzin' bereid was om minister van Binnenlandse Zaken te worden voldoende bewijs dat zijn oorlogsverleden geen rol speelde.
54. Notulen CDA-fractie, 5 november 1977; Den Haag, ARA.
55. Van Thijn, *op.cit.*, 272.